

НОВЫЯ АРХІЎНЫЯ КРЫНІЦЫ ПРА НАЦЫСЦКІ ЭКАНАМІЧНЫ ГЕНАЦЫД НАСЕЛЬНІЦТВА ЁСХОДНЯЙ БЕЛАРУСІ (1941–1944 гг.)¹

В публикации анализируются немецкие документальные источники по истории нацистского экономического геноцида гражданского населения на оккупированной территории Беларуси. Автор вводит малоизвестные статистические данные об использовании белорусских мужчин, женщин и детей в качестве рабочей силы на промышленных, сельскохозяйственных и иных объектах, в том числе показывает масштабы эксплуатации гражданского населения, советских военнопленных, жителей деревни и беженцев.

Дакументальныя матэрыялы нямецкай трафейнай калекцыі эканамічнай інспекцыі (далей – ЭІ) «Цэнтр» (ням. Wi In Mitte), захаваныя ў фондах НА РБ, пераканаўча сведчаць пра фактычныя маштабы гаспадарчага выкарыстання эканамічных рэсурсаў і людскога патэнцыялу на акупаванай тэрыторыі ўсходняй Беларусі ў 1941–1944 гг. З першых дзён ваеннай агрэсіі германскі вермахт кіраваўся інструкцыямі, падпісанымі рэйхсмаршалам Г. Герынгам напярэдадні вайны з СССР, дзе разам з баявымі дзеяннямі павінны былі распачаць сваю дзейнасць ваенна-эканамічныя органы і спецыяльныя гаспадарчыя службы дзеля таго, каб вермахт быў здольны надалей забяспечваць сябе харчаваннем з акупаваных усходніх тэрыторый [1, с. 149]. Вышэйшым законам далейшага вядзення вайны нацысцкае кіраўніцтва аб'яўляла «патрэбы ваеннай эканомікі», да ліку якіх разам з сельскай гаспадаркай уключалася аднаўленне прамысловай вытворчасці, але перш за ўсё – выкарыстанне людскіх рэсурсаў з захопленай тэрыторыі СССР [2, с. 367].

З першых дзён германскай ваеннай агрэсіі супраць СССР уступалі ў сілу «Дырэктывы па вядзенні гаспадаркі на новазанятых ўсходніх тэрыторыях (Зялёная папка)», якія, як падкрэслівалася ў распараджэнні начальніка штаба вярхоўнага камандавання вермахта В. Кейтэля, павінны былі «выконвацца ўсімі вайсковымі часцямі». У адпаведнасці з дакументам галоўнаму каман-

¹ Даследаванне выканана пры фінансавай падтрымцы Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь.

даванню арміямі і ваенна-гаспадарчым службам часцей вермахта належала прыняць усе меры па тэрміновым і поўным выкарыстанні занятай усходняй тэрыторыі [3, Вл. 6–7].

Фактычна праз тры тыдні пасля пачатку аперацыі «Барбароса» тэрыторыя Беларусі з яе эканамічным патэнцыялам і людскімі рэсурсамі аказаліся галоўным аб'ектам для цэлага шэрагу ваенна-гаспадарчых органаў, у тым ліку:

- 3 гаспадарчых аддзелаў (ням. IV Wi) пры галоўнакамандуючых арміямі;
- 7 гаспадарчых груп (ням. Gruppe IV Wi) пры палявых камендатурах;
- 4 гаспадарчых каманд (далей – ГК) (ням. Wi Kdos) з трыма філіяламі пры гаспадарчай інспекцыі (далей – ГІ) (ням. Wi In) «Цэнтр» (створанай у Нова-Барысаве і задзейнічанай у тылавым раёне групы армій «Цэнтр» (ням. Mitte) [4, Вл. 81–87]).

Паводле дырэктывыных указанняў ГІ з падпарадкаванымі ёй службамі групы армій «Цэнтр» былі абавязаны аператыўна наладзіць харчовае забеспячэнне вайсковых часцей вермахта, агульная лічба якога толькі на гэтай тэрыторыі ў канцы лета пераўзыходзіла 1,5 млн чалавек. Галоўнай «выканаўчай сілай па выкарыстанні занятай краіны», як адзначалася ў дырэктывах, становіліся гаспадарчыя каманды: разам з вырашэннем задач па харчовым забеспячэнні яны адказвалі за прыцягненне рабочай сілы, аднаўленне прамысловай вытворчасці, нарыхтоўку сыравіны і апрацоўку матэрыялаў, вядзенне лясной гаспадаркі і дрэваапрацоўку, арганізацыю банкаўскай справы і гандлю. Кожную каманду складалі аддзелы і пададдзелы, створаныя з мэтай забеспячэння як часцей вермахта, так і іншых падраздзяленняў, у тым ліку часцей войск СС і паліцыі [5, с. 295].

Дзейнасць ГІ «Цэнтр» пачалася з 12 ліпеня 1941 г. – даты выхаду асобнага распараджэння № 1. У адпаведнасці з дакументам уся занятая да таго часу тэрыторыя Беларусі ўваходзіла ў сферу дзейнасці ГК «Белгард» (ням. Belgard) (Мінск), «Хіршберг» (Віцебск), «Бунцлаў» (Бабруйск), «Швейдніц» (Орша), якія прадвызначаліся ў далейшым для выканання сваіх функцый на расійскай тэрыторыі з улікам сваіх назваў: «Хіршберг=Масква» (ням. Hirschberg=Moskau), «Бунцлаў=Тула» (ням. Bunzlau=Tula) і «Швейдніц=Горкі» (ням. Schweidniz=Gorkij). Колькасны склад каманд вагаўся ад 200 да 600 служачых. Большасць з іх уваходзіла ў склад груп «сельская гаспадарка», якія непасрэдна адказвалі за харчовае забеспячэнне часцей вермахта. Напрыклад, на тэрыторыі дзейнасці ГК «Орша», «Бабруйск» і «Віцебск» гэтым займалася амаль палова ад агульнага складу гаспадарчай інспекцыі «Цэнтр» [6, Вл. 116]. Першай ГК, якая з ліпеня 1941 г. пачала забяспечваць выкананне «дырэктывы па вядзенні гаспадаркі», была «Белгард» (Мінск) [7, с. 130, 131, 139]. Але вырашэнне пастаўленых задач было магчымым толькі ў выпадку актыўнага выкарыстання мясцовай рабочай сілы і яе непасрэднага прыцягнення да вытворчага забеспячэння вайсковых часцей вермахта.

Да пачатку восені 1941 г. амаль палова Беларусі на ўсход ад Барысава (вобласць армейскага тылу. – С. Н.) стала зонай дзейнасці трох ГК, якія разам з «Белгард» займаліся харчовымі пастаўкамі з тэрыторыі двух нарыхтоўчых акруг – «Варшава» і «Цэнтр» (Днепр) з апорнымі пунктамі ў Варшаве, Оршы і Смаленску [8, Вл. 11].

Пасля разгрому германскіх войскаў пад Масквой, калі канчаткова пацярпела крах стратэгія «маланкавай вайны», ваенна-эканамічнае кіраўніцтва Трэцяга рэйха ўнесла «прынцыповыя» змяненні ў эканамічную палітыку ў дачыненні да ўсіх усходніх тэрыторый, дзе з гэтага часу «галоўным сэнсам з’яўлялася *вытворчасць* (выдзелена мной. – С. Н.) харчавання і здабыча сыравіны» [9, Вл. 42]. У сувязі з гэтым больш чым удвая павялічалася колькасць ГК (з 4 да 9), якія дзейнічалі на тэрыторыі Беларусі.

Да перадачы захопленай тэрыторыі на захад ад Барысава ў рукі германскай грамадзянскай уладзе вайсковыя часці запусцілі ў ход механізм па эксплуатацыі пакінутага пасля частковай эвакуацыі прамысловага сельскагаспадарчага патэнцыялу БССР з яе людскімі рэсурсамі. Апрача таго, на тэрыторыі армейскага тылу, куды з пачатку 1942 г. была ўключана паўночна-усходняя частка Віцебскай вобласці, пачалі пошукавую работу спецыяльныя армейскія нарыхтоўчыя каманды (ням. WEK). Як вынік, у 1942 г. усходняя частка Беларусі трапіла ў сферу прамых інтарэсаў 14 (з 39) выканаўчых ваенна-гаспадарчых суб’ектаў, якія дзейнічалі на тэрыторыі толькі 2 (з 7. – С. Н.) адміністрацыйна-гаспадарчых зон [10, Вл. 42].

Дакументальныя матэрыялы паказваюць: з першых дзён выканання плана «Барбароса» тэрыторыя Беларусі з’яўлялася аб’ектам дзеяння армейскіх гаспадарчых аддзелаў, ГК і іх філіялаў, а таксам нарыхтоўчых службаў, гаспадарчых аддзелаў галоўнага кварцёрмейсцера, ахоўных дывізіяў і палявых камендатур. Пры гэтым германскія ваенна-эканамічныя службы зыходзілі з дырэктыўнай устаноўкі пра «самязабеспячэнне з захопленай краіны» [11, Вл. 6].

Як вынікае з нямецкіх дакументаў, гады германскай акупацыі тэрыторыі Беларусі пераўтварылі яе грамадзянскае насельніцтва разам з савецкімі ваеннапалоннымі, якія апынуліся ў тыле групы армій «Цэнтр», а таксама з мясцовымі і дэпартаванымі з краін Еўропы яўрэямі не столькі ў важны аб’ект, колькі галоўны суб’ект рабскай працы на месцах. Па стане на пачатак 1944 г. ЭІ «Цэнтр» валодала наступнай статыстыкай: агульная колькасць занятых, якія выкарыстоўваюцца ў германскіх інтарэсах у розных сферах прамысловай вытворчасці, лясной гаспадарцы, на абслугоўванні імперскай чыгункі, у будаўнічай арганізацыі «Годта», занятых рамяством і работай у органах улады мясцовай адміністрацыі, а таксама занятых на абслугоўванні германскага вермахта (без дапаможных падраздзяленняў вермахта), складала ад 550 да 580 тыс. чалавек, з якіх былі заняты

- абслугоўваннем узброеных часцей (без дапаможных службоўцаў вермахта, якія носяць форму) – ад 100 да 130 тыс. мясцовага грамадскага насельніцтва;

- на прадпрыемствах галоўнай групы «эканоміка» – 109 тыс.;
- рамяством і іншымі прыкладнымі прафесіямі – 70 тыс.;
- у мясцовых адміністрацыйных органах кіравання – ад 60 ды 80 тыс.;
- прадпрыемствах галоўнай групы «лясная гаспадарка і прамысловасць» – 54 800;
- у арганізацыі «Годта» – 37 тыс.;
- на абслугоўванні імперскай чыгункі – каля 35 тыс. мясцовага насельніцтва;
- палявой чыгункі каля – 21 400;
- на прамысловых прадпрыемствах галоўнай групы «сельская гаспадарка» – 19 тыс.;
- на абслугоўванні аўтамабільных дарог – каля 3 тыс.;
- на розных работах было занята 11,5 тыс. ваеннапалонных,
- недахоп у рабочых руках складаў каля 12 тыс.

З больш за 2,5 млн чалавек, занятых летам 1942 г. у сельскай гаспадарцы, каля 38 %, ці 950 тыс. чалавек, складалі мужчыны і 62 %, ці 1550 тыс., – жанчыны [12, Вл. 71–73]. Пры гэтым неабходна мець на ўвазе, што паводле перапісу, праведзенага летам 1943 г., агульная колькасць насельніцтва на тэрыторыі ПІ «Цэнтр» складала прыкладна 5,8 млн чалавек, з якіх было прыкладна 24 %, ці 1392 тыс., мужчын, 39 %, ці 2262 тыс., жанчын і 38 %, ці 2146 тыс., – дзяцей. Такім чынам, найбольш маштабным з’яўлялася прыцягненне жыхароў беларускай вёскі да выканання абавязковых паставак для германскага вермахта.

Паводле нямецкіх статыстычных матэрыялаў у канцы другога 1942/43 гаспадарчага года агульная колькасць занятых у розных галінах вытворчасці на тэрыторыі ЭІ «Цэнтр» дасягала амаль 750 тыс. чалавек, у тым ліку 314 812 дзяцей (42 %) маладзейшых за 14 гадоў. Пры гэтым звыш за 245 тыс. (32 %), занятых у гэтых сферах вытворчасці, выконвалі работы нармальнай цяжкасці; 13,5 % (101 477) былі заняты на цяжкіх работах; на асабліва цяжкіх работах былі заняты каля 3,3 % ад усіх рабочых. Больш за 60 тыс. (8 %) мясцовых рабочых знаходзіліся на казарменным становішчы [13, Вл. 128].

Такім чынам, у гады германскай акупацыі мясцовае грамадзянскае насельніцтва, у тым ліку яўрэі, якія заставаліся ў жывых, савецкія ваеннапалонныя, якія знаходзіліся на акупаванай тэрыторыі Беларусі, шырока прыцягваліся да выканання розных работ.

Ужо з канца 1941 г. усё працаздольнае насельніцтва павінна было ў першую чаргу задавальняць патрабаванні ваеннай эканомікі рэйха, для чаго ўся мясцовая рабочая сіла падзялялася на 5 катэгорый:

1) рабочая сіла, якая павінна была выкарыстоўвацца для вырашэння неадкладных задач ваісковых часцей вермахта, акупацыйных ваенных і грамадзянскіх органаў нямецкай улады;

2) рабочая сіла, занятая вытворчасцю ўзбраенняў і ваеннай амуніцыі;

3) рабочая сіла, якая выкарыстоўвалася для вырашэння задач харчовага забеспячэння і правядзення сельскагаспадарчых работ;

4) рабочая сіла, занятая на вытворчасці, важнай для нямецкіх ваенных інтарэсаў;

5) рабочая сіла, якая выкарыстоўваецца для вырашэння задач па вытворчасці прадукцыі для насельніцтва акупаваных тэрыторый [14, с. 361].

Працягласць рабочага часу ў тыдзень устанаўлівалася не менш за 54 гадзіны. Як цяпер бачна, ў пачатку аперацыі «Барбароса» ў планах не прадугледжвалася татальнае выкарыстанне рабочых рэсурсаў акупаванай савецкай тэрыторыі (у тым ліку Беларусі). Але з улікам новых задач, якія сталі на парадак дня ў выніку зацягвання вайны на ўсходзе, на авансцэну выйшла сцвярджэнне, што «важным, вырашальным вытворчым фактарам з'яўляецца чалавек». Без яго выкарыстання германскія ваенныя і грамадзянскія органы ўлады не маглі пачаць «рабочы працэс» на акупаванай тэрыторыі [15, S. 347].

Калі ў жніўні 1941 г. уводзілася «абавязковая рабочая павіннасць» для ўсіх мясцовых жыхароў толькі ва ўзросце ад 18 да 45 гадоў, у далейшых распараджэннях і загадах палажэнні пра рабочую павіннасць знаходзілі сваё паступовае замацаванне: узроставыя рамкі пашыраліся на ўсіх працаздольных мясцовых грамадзян ужо ад 14 да 65 гадоў. Для яўрэяў ва ўзросце ад 14 да 60 гадоў таксама уводзілася «абавязковая прымусовая праца».

Маштабы, геаграфія і наступствы выкарыстання рабочай сілы станавіліся даволі відавочнымі ўжо з канца першага (1941/42) гаспадарчага года. Паміж аддзелаў, вярбовачнымі камісіямі, ГК, камендатурамі і іншымі германскімі ваенна-эканамічнымі службамі пачалася сапраўдная канкурэнцыя за рабочую сілу, патрэба ў якой усё больш востра адчувалася не толькі ў ваеннай эканоміцы на тэрыторыі рэйха, але на акупаванай усходняй тэрыторыі, у т.л. тыле групы армій «Цэнтр». Пры гэтым складвалася сітуацыя, калі нягледзячы на больш прыярытэтную задачу пастаўкі рабочай сілы ў сам рэйх (у параўнанні з яе выкарыстаннем на захопленай тэрыторыі) фактычныя маштабы яе прыцягнення сведчылі аб іншай даволі відавочнай тэндэнцыі.

Калі ў 1941/42 гаспадарчым годзе на месцах назіраўся лішак працаздольнай рабочай сілы, на працягу другога (1943/43) гаспадарчага года ўзрастаў яе востры недахоп, асабліва кваліфікаваных спецыялістаў. Галоўнымі прычынамі такога становішча з'яўляліся:

1) арганізаваны ў рамках праграм генеральнага ўпаўнаважанага па выкарыстанню рабочай сілы мэтавы вываз мясцовага насельніцтва і ваеннапапалонных у рэйх;

2) значнае змяншэнне рабочай сілы на месцах у сувязі з гібеллю ваеннапапалонных, ліквідацыяй яўрэяў і скарачэннем мясцовага насельніцтва;

3) больш шырокае прыцягненне мясцовай рабочай сілы да аднаўлення прамысловай вытворчасці на акупаванай тэрыторыі;

4) прыцягненне насельніцтва прыфрантавой зоны да работ па ўзвядзенні лініі палявых умацаванняў [15, S. 303].

Доля занятых у кантэксте агульнай колькасці насельніцтва на тэрыторыі ўсходняй Беларусі (вобласць тылу групы армій «Цэнтр») складала 41 %, тады як у генеральнай акрузе (далей – ГА) «Беларусь» – 45,6 % [16, Вл. 304].

Вывучэнне статыстычных матэрыялаў вядучых ГК «Віцебск», «Орша» і «Бабруйск» паказвае, што вясной 1942 г. агульная колькасць насельніцтва складала 3 528 339, ці 60,8 % ад усяго насельніцтва, узятага на ўлік на тэрыторыі эканамічнай інспекцыі. Пры гэтым доля насельніцтва на тэрыторыі ГК «Віцебск» складала толькі 13,3 %, на тэрыторыі ГК «Орша» – 22,5 %, тады як на тэрыторыі ГК «Бабруйск» гэта лічба раўнялася 31,2 % ад агульнай колькасці мясцовага насельніцтва.

Табліца 1

Улік насельніцтва на тэрыторыі Беларусі, сакавік 1942 г. [17, Вл. 2]

Вядучая ГК	Біржа працы	Колькасць раёнаў	Плошча, км ²	Колькасць жыхароў
Віцебск	Віцебск	7	9 600	376 511
	Невель	2	4 400	107 100
	Полацк	4	6 500	157 899
	Лепель	5	6 700	237 841
		18	27 200	879 251
Орша	Орша	8	10 400	468 365
	Магілёў	8	11 300	463 613
	Барысаў	7	10 800	376 217
		23	32 500	1 308 195
Бабруйск	Бабруйск	15	32 500	650 712
	Гомель	14	13 900	586 840
	Клінцы	6	7 900	362 849
	Клімавічы	5	6 200	210 441
		40	60 500	1 810 842

У сярэдзіне другога (1942/43) гаспадарчага года назіраліся новыя тэндэнцыі ў колькасных зменах мясцовага насельніцтва. Калі спачатку акупацыйныя органы ўлады перш за ўсё цікавілі статыстычныя звесткі пра агульную колькасць насельніцтва, у канцы 1942 г. у парадак дня стаў улік усяго насельніцтва ўзростам ад 14 гадоў. Дзеці ніжэй за гэты ўзрост дадаткова падзяляліся на групу 12–14 гадоў. Эканамічныя службы былі вельмі заклапочаны стварэннем агульнай лічбавай базы, якая б давала поўную карціну для перспектыўнага планавання маштабаў выкарыстання мясцовай рабочай сілы (гл. табл. 2). Агульны агляд даных табл. 2 сведчыць, што ў пераліку статыстычных даных побач з агульнай колькасцю людзей (для задач ГК ЭІ «Цэнтр» і нямецкіх камендатур) утрымліваўся і яе падзел па катэгорыях – гарадская і сельская, мужчыны і жанчыны (у тым ліку дзеці). Гэта было неабходным удасканаленнем для вычарпальнага высвятлення агульнай колькасці працаздольнага насельніцтва, наяўнасці беспрацоўных і непасрэдна занятых на вытворчасці (асабліва з улікам іх прафесійнай дзейнасці). Як адзначалася ў нямецкіх дакументах, мужчыны ва ўзросце ад 20 да 40 гадоў, а таксама спецыялісты практычна адсутнічалі.

На працягу паўгода агульная колькасць насельніцтва на тэрыторыі Беларусі ў разрэзе біржаў працы змяншалася. Асабліва адметнай, па звестках

бірж працы, тэндэнцыя была ў Барысаве, Оршы, Магілёве. Прапорцыя суадносін паміж мужчынамі і жанчынамі захоўвалася на карысць апошніх, у асноўным як 2 да 3.

Табліца 2

Асновы для планавання прыцягнення мясцовага насельніцтва на акупаванай тэрыторыі Беларусі, лістапад 1942 г. [18, Вл. 164]

Біржа працы	Кол-ць насельніцтва	Дзеці да 14 гадоў	Дарослыя (звыш 14 гадоў)	
			мужчыны	жанчыны
Віцебск	348 118	117 646	89 965	140 507
Лепель	202 936	77 202	50 341	75393
Полацк	177 502	69 644	41 775	66 083
Невель	105 251	41 586	22 996	40 669
	833 807	306 078	205 077	322 652
Барысаў	328 402	117 726	89 887	120 789
Орша	344 723	132 175	78 135	134 413
Магілёў	343071	121 393	86 202	135 476
Крычаў	228 490	91 265	48 387	88 838
Смаленск	382 226	135 347	86 293	160 586
	1 626 912	597 906	388 904	640 102
Бабруйск	601 391	202 402	165 843	233 146
Жлобін	145 764	49 562	38 892	57 310
Гомель	556 925	204 760	126 489	225 676
Клімавічы	151 755	62 977	31 458	57 420
Клінцы	496 186	201 595	108 997	185 594
	1 952 021	721 196	481 679	759 146
	4 412 740	1 625 180	1 075 660	1 721 900

Паводле статыстычных даных большасць занятых на тэрыторыі ГК «Віцебск», «Орша» і «Бабруйск» працавала ў сельскай гаспадарцы. Як было бачна са звестак галаўной групы «праца» эканамічнага штаба «Ост» (адказнага за ўсю акупаваную савецкую тэрыторыю), суадносіны рабочых у сельскай гаспадарцы і занятых у прамысловасці складаліся як 20 да 1 (тады як на тэрыторыі ЭІ «Цэнтр» – 5 да 1). Неабходна асобна адзначыць, што ў статыстычныя даныя эканамічнага штаба «Ост» не былі ўключаны дзясяткі тысяч мясцовых грамадзян, якія на месцах прыцягваліся да прымусовай работы ўжо пасля ліквідацыі гэтага ваенна-эканамічнага органа восенню 1943 г.

Да гэтага трэба дадаць, што да канца 1942 г. з тэрыторыі Беларусі, якая ўваходзіла ў склад ЭІ «Цэнтр», на работы ў рэйх былі вывезены першыя 100 тыс. чалавек. З аналізу статыстычных даных бачна, што дэпартацыя мясцовага насельніцтва на прымусовыя работы ў Германію складала зусім нязначную частку параўнальна з тымі, каго прыцягвалі нямецкай ваеннай адміністрацыяй да работ на акупаванай тэрыторыі самой Беларусі.

З нямецкіх дакументаў таксама вынікае, што рэгіянальная патрэба ў рабочай сіле ў Беларусі была шматкрат большай у параўнанні з колькасцю оstarбатайраў. Апрача таго, параўнанне агульнай колькасці мясцовага насель-

ніцтва, вывезенага на работы ў рэйх з тэрыторыі ГА «Беларусь» (паводле статыстыкі за гады акупацыі з тэрыторыі ГА «Беларусь» было вывезена 116 082 чалавекі, тады як з тэрыторыі ЭІ «Цэнтр» – 180 тыс. чалавек), дае падставу для сцвярджэння, што мабілізацыя цывільнай рабочай сілы на тэрыторыі, падпарадкаванай ваеннай адміністрацыі, была больш значнай у параўнанні з той, якая знаходзілася ў вобласці дзейнасці самой цывільнай адміністрацыі. Трэба мець на ўвазе, што колькасць насельніцтва на тэрыторыі гэтых двух частак акупаванай Беларусі было прыблізна аднолькавае. Гэта азначае, што рэкрутаванне мясцовага працаздольнага насельніцтва на тэрыторыі ўсходняй Беларусі адбывалася больш маштабна ў параўнанні з тэрыторыяй ГА «Беларусь». Апрача таго, амаль 80 тыс. мясцовых грамадзян было тут выратавана ад выгану на прымусовыя работы ў Германію дзякуючы дзейнасці беларускіх партызан [19, S. 318].

Наглядную карціну выкарыстання мясцовай рабочай сілы можна прасачыць на прыкладзе галоўнай групы «эканоміка» і яе некалькіх вытворчых галін, якія дзейнічалі на акупаванай тэрыторыі Беларусі. Геаграфія галін прамысловай вытворчасці, адноўленых да канца першага (1941/42) гаспадарчага года на тэрыторыі ЭІ «Цэнтр» (куды былі ўключаны заходнія раёны Расіі), дае магчымасць для выяўлення пэўных структурных і адміністрацыйна-тэрытарыяльных адметнасцей: колькасць і канцэнтрацыя прамысловых прадпрыемстваў узрасла з усходу на захад і ўшчыльненне з поўначы на поўдзень. Так, калі на тэрыторыі вядучай каманды «Віцебск» знаходзілася толькі 1/6 частка прамысловых прадпрыемстваў з колькасцю занятых на іх у 5100 чалавек (ці 11,4 %), на 159 прадпрыемствах (30 %) вядучай ГК «Орша» працавалі 16 200 рабочых (36,6 %). Але найбольшая колькасць прамысловых прадпрыемстваў знаходзілася на тэрыторыі вядучай ГК «Бабруйск» – 173 (32,2 %), дзе працавалі 18 тыс. чалавек (42,3 %).

Спраба выяўлення асноўных галіновых прыкмет занятасці мясцовага насельніцтва ў прамысловасці на тэрыторыі вядучых ГК «Віцебск», «Орша» і «Бабруйск» прыводзіць да выяўлення наступных адметнасцей.

Так, вясной 1942 г. асноўная маса (ці 52 %) занятых знаходзілася ў торфаздабычы (20 375 чалавек), лясной гаспадарцы і лесанарыхтоўцы (15 тыс. чалавек). Другую (меншую) частку занятых у прамысловасці складалі рабочыя астатніх галін, сярод якіх былі дрэваапрацоўка з 8 478 занятымі (13 %), тэкстыльная і папяровая індустрыя з 6 717 занятымі (10 %). Гэтыя тры галіновыя групы ахоплівалі $\frac{3}{4}$ ад усіх задзейнічаных рабочых, якія працавалі на 331 прадпрыемстве.

На 168 прадпрыемствах металаапрацоўкі і вытворчасці электраэнергіі працавала 12 % ад усіх занятых рабочых. Менш за ўсё былі заняты (ад 1769 да 2424) у хімічнай прамысловасці, вытворчасці шкла і будматэрыялаў. На 41 прадпрыемстве гарбарнай вытворчасці працавала 1439 мясцовых рабочых.

У рэгіянальным плане на тэрыторыі ЭІ «Цэнтр» асноўная частка прадпрыемстваў прыпадала на ГК «Бабруйск». Толькі папяровая, ганчарная, вытворчасць будаўнічых матэрыялаў і нарыхтоўка ўтылю займалі больш

значнае месца на тэрыторыі іншых ГК. ГК «Бабруйск» з 13800 рабочымі, занятымі на 138 прадпрыемствах, займала 3/10 ад агульнай колькасці ўсіх прадпрыемстваў і 55 % ад усіх рабочых.

Першае месца па колькасці рабочых належала тэкстыльнай прамысловасці з 4681 чалавекам, занятым у Клінцах. Увогуле на гэту галіну на тэрыторыі ГК «Бабруйск» прыпадала каля 7/10 рабочых.

Паводле статыстычных звестак аб колькасці занятых на вытворчасці другое месца было за дрэваапрацоўкай з 3744 рабочымі. Гэта складала практычна палову ад усіх рабочых, занятых на прадпрыемствах дрэваапрацоўкі на тэрыторыі ГК.

Крыху звыш за 1/8 (ці 1824 чалавекі) ад агульнай колькасці рабочых працавалі ў металаапрацоўцы. Хаця паводле колькасці занятых хімічная і гарбарная вытворчасці займалі ад 6 да 9 % ад агульнай колькасці занятых, але яны мелі даволі важнае значэнне на ўсёй тэрыторыі ЭІ «Цэнтр», паколькі сведчылі аб занятасці ў першым выпадку 7/10, а ў другім – 6/10 ад усіх занятых на тэрыторыі ГК «Бабруйск».

На долю ГК «Орша» прыпадала толькі чвэрць ад усіх занятых (5581 чалавек). Галоўную ролю тут адыгрывала дрэваапрацоўка з каля 2700 рабочымі. Затым ішла металаапрацоўка з амаль 1 тыс. рабочых. Блізкімі адна да адной па паказчыках з'яўляліся тэкстыльная і хімічнай вытворчасці, дзе былі заняты адпаведна 512 і 499 рабочых адпаведна. На долю ўсіх астатніх галін у ГК «Орша» заставаліся толькі 1/6 ад усіх занятых на вытворчасці.

У ГК «Віцебск» была задзейнічана толькі 1/10 ад усіх рабочых (2240). Дрэваапрацоўка займала тут лідзіруючыя пазіцыі з 626 (28 %) рабочымі, за ёй знаходзілася тэкстыльная індустрыя з 584 рабочымі (26 %). Даволі значную долю займала галіна вытворчасці будматэрыялаў, дзе былі заняты звыш за 400 рабочых (18 % ад усёй колькасці на тэрыторыі ГК «Віцебск»).

Разгляд агульнай эканамічнай сітуацыі скрозь прызму занятасці мясцовага насельніцтва на тэрыторыі іншых ГК, якія дзейнічалі на тэрыторыі ЭІ «Цэнтр», набліжае да выяўлення іншых адметнасцей. Зусім невялікае значэнне мелі ГК «Швайдніц» і ГК, якія дзейнічалі на акупаванай расійскай тэрыторыі, што знаходзілася ў вобласці апэратыўнага тылу камандавання 2-й танкавай арміі (дзе былі заняты каля 12 % ад усіх рабочых, адпаведна 1540 і 1440). ГК, якія дзейнічалі ў вобласці 3-й танкавай арміі, выконвалі зусім нязначную ролю, паколькі тут былі заняты толькі 366 рабочых, ці 1,5 % ад колькасці ўсіх занятых. Такое становішча тлумачылася тым, што на гэтай тэрыторыі індустрыя была практычна цалкам разбурана.

Аналізуючы прычыны, якія прывялі да такога становішча, нямецкія гаспадарчыя службы адзначалі, што калі ў Клінцах (Бранская вобласць) прамысловыя прадпрыемствы патрапілі да немцаў без асабліва значных разбурэнняў, прамысловасць Гомеля ў ходзе захопу горада была немцамі амаль знішчана. Параўноўваючы расійскі горад Смаленск і беларускі горад Гомель, дзе перад вайной пражывала амаль аднолькавая колькасць жыхароў (156 тыс.

і 150 тыс. чалавек адпаведна), бачна, што ў расійскім горадзе засталася толькі 29 тыс., тады як у беларускім – больш за 50 тыс. чалавек.

Да другой важнай прычыны адносіўся недахоп тэхнічнага абсталявання, а таксама недастатковае і нерэгулярнае забеспячэнне электраэнергіяй. Але нягледзячы на гэтыя і іншыя перашкоды ваеннага часу ваеннай адміністрацыі ўдалося аднавіць некаторую частку прамысловай вытворчасці [20, Вл. 43–46].

Агульная тэндэнцыя зменаў у прамысловых сектарах акупаванай эканомікі паказвае, што калі ў канцы першага (1941/42) гаспадарчага года агульная колькасць прамысловых прадпрыемстваў складала 543, дзе працавалі 42 374 чалавекі (вядучымі галінамі з'яўляліся торфаздабыча і тэкстыльная), то ў сярэдзіне другога (1942/43) гаспадарчага года лічбы выраслі да 721 і 95 805 адпаведна, пры гэтым 74,3 % (ці 70 407 чалавек) працавалі на прадпрыемствах ГК «Бабруйск», «Барысаў», «Гомель», «Магілёў», «Клімавічы», «Орша», «Віцебск», «Лепель» і «Полацк». Самая вялікая колькасць на гэтай тэрыторыі працавала ў лясной гаспадарцы і дрэваапрацоўцы – 45 950 (47,9 %) [21, Вл. 198].

У апошні 1943/44 гаспадарчы год на тэрыторыі ўсходняй Беларусі складвалася амаль катастрафічнае становішча ў вобласці выкарыстання мясцовай рабочай сілы. Па ацэнцы нямецкага гісторыка Х. Герлаха, хаця доля працуючых у адносінах да агульнай колькасці насельніцтва Беларусі была «не самай высокай», між тым яна складала: у Барысаве – 33 %, у Суражы і Гарадку – 38 і 47,5 адпаведна, у вобласці тылу групы армій Цэнтр – 41 % [22, S. 456]. Але нямецкай акупацыйнай ўладай шукаліся розныя новыя шляхі яе прыцягнення і нават заахвочвання. Так, напрыклад, у пачатку трэцяга (1943/44) гаспадарчага года ваеннае ўпраўленне пры камандаванні групы армій «Цэнтр» узнагародзіла нават бронзавымі крыжамі 2-й ступені (без мячоў) 7 мясцовых рабочых – аднаго галоўнага агранома, 2 вартаўнікоў, аднаго кіраўніка прадпрыемства, аднаго кантралёра і аднаго ляснічага, якія працавалі на тэрыторыі ГК «Віцебск» і яе філіяла ў «Полацку» [23, Вл. 6].

Татальны маштаб працягнення мясцовай рабочай сілы на тэрыторыі ўсходняй Беларусі набыў у сувязі з узвядзеннем вермахтам г. зв. «усходняга вала». Так, у Гомелі ў красавіку 1943 г. для выканання гаспадарчых работ быў прыцягнуты кожны пяты жыхар акупаванага горада (з 54 тыс.), дык праз паўгода – кожны трэці. Вясной 1943 г. у раёне Оршы і Віцебска для правядзення работ патрабавалася 50 тыс. чалавек [19, S. 309]. Недахоп працоўнай сілы сярод мірнага насельніцтва ў гэтым выпадку пакрываўся за кошт прыцягнення да рабскай працы ваеннапалонных [24, Вл. 31–31 R.].

З мэтай неадкладнага выкарыстання працы ваеннапалонных паўздоўж чыгуначных станцый было створана 39 дадатковых лагераў, якія насілі характар пастаянных і часовых. У першым выпадку з вязняў шталагаў (ням. Stalag) ці дулагаў (ням. Dulag) ствараліся рабочыя каманды, якія знаходзіліся ў пастаянным распараджэнні чыгуначнай дырэкцыі і былі задзейнічаны для выканання розных работ. Да іх ліку таксама адносіліся невялікія групы ваеннапалонных, якія ствараліся для выканання тэрміновых заданняў. У другім выпадку ваеннапалонныя прыцягваліся дырэкцыяй чыгункі да

дзённай працы і пасля яе выканання павінны былі вяртацца ў распалажэнне лагераў [25, Вл. 3 R.]. Паўздоўж чыгункі, што знаходзілася на тэрыторыі ўсходняй Беларусі, былі створаны такія лагеры, і ў іх размяшчаліся ад некалькіх дзясяткаў да некалькіх соцень ваеннапалонных (Асіповічы, Бабруйск, Жлобін, Гомель) [26, Вл. 1–4]. Але ў асноўным колькасць ваеннапалонных у іх вагалася ад 30–40 да 70–80 чалавек [27, Вл. 3–5].

На заключным этапе германскай акупацыі адбывалася масавае прыцягненне мірнага насельніцтва да выканання работ па будаўніцтву абарончых умацаванняў на «лініі пантэр» (апошняя прахадзіла з поўначы на поўдзень Беларусі па рэках Проня і Сож. – С. Н.) як адной з важных задач па арганізацыі абароны для нямецкіх дывізіяў, якія адступалі па тэрыторыі Беларусі. З гэтай мэтай камандаванне карпусоў і дывізіяў патрабавала актыўнага выкарыстання мясцовых жыхароў у якасці працоўнай сілы (для выканання загаду Гітлера аб стварэнні непрыступнага «ўсходняга вала»). Іх прымуова збіралі ў рабочыя каманды і калоны, накіроўвалі на ўчасткі, дзе яны ў аддаленасці ад сваіх вёсак таксама знаходзіліся ў лагерах [28, S. 203]. Па прычыне недахопу рабочай сілы, а таксама ў сувязі з несвоечасовасцю падрыхтоўкі палявых умацаванняў, камандуючы групы армій «Цэнтр» генерал-фельдмаршал Э. Буш 10 мая 1944 г. выдаў загад аб прыцягненні да прымусовых работ дзяцей ва ўзросце звыш за 10 гадоў [28, S. 204].

Выкарыстанне ваеннапалонных насіла мэтавы характар. Паводле нямецкіх дакументаў, ваеннапалонныя з’яўляліся «вельмі каштоўнай рабочай сілай» [29, Вл. 2]. Сярод задач, якія вырашаліся ў выпадку выкарыстання гэтага кантынгенту, ставілася абавязковае павышэнне прадукцыйнасці працы. Сярод крытэрыяў адзначалася неабходнасць атрымання дастатковага харчовага забеспячэння. Аднак харчовыя дабаўкі за цяжкую фізічную работу, якую выконвалі савецкія ваеннапалонныя, маглі выдавацца толькі ў тым выпадку, калі яе выконвалі працяглы час, а не аднаразова. Харчаванне мясцовых рабочых, якія пастаянна знаходзіліся ў складзе рабочых калон пры нямецкіх вайсковых часцях, адрознівалася ад харчавання ваеннапалонных і мясцовых жыхароў, прыцягнутых да работ [29, Вл. 2].

Такім чынам, даследаванне новых дакументальных крыніц сведчыць аб значных маштабах выкарыстання мясцовага грамадзянскага насельніцтва, у тым ліку яўрэяў, савецкіх ваеннапалонных у якасці рабочай сілы на акупаванай тэрыторыі ўсходняй Беларусі ў 1941–1944 г. Крытычны аналіз выяўленых гістарычных фактаў на цяперашні час асабліва неабходны для паказу не столькі наступстваў эканамічнага генацыду на акупаванай беларускай тэрыторыі, колькі вяртання ў пантэон нацыянальнай памяці гэтай катэгорыі пацярпелых ад вайны. У тых сем’ях, якія вынеслі на сваіх плячах цяжар прымусвай рабскай працы на захопленай беларускай тэрыторыі, і праз 80 гадоў пасля яе пачатку маўкліва зберагаецца памяць аб тых трагічных старонках жыцця соцень тысяч грамадзян нашай краіны. Вяртанне гэтых імёнаў у агульны спіс ахвяр Вялікай Айчыннай вайны з’явілася б важным

крокам па ўшанаванні памяці аб гэтай суровай старонцы ў нацыянальнай хроніцы і фарміраванні на якасна новым узроўні гэтак неабходных элементаў сучаснай культуры памяці ў беларускім грамадстве XXI стагоддзя [30, с. 58].

ЛІТАРАТУРА

1. Указ рэйхсмаршала вялікагерманскага рэйха, ўпаўнаважанага па чатырох-гадовым плане Г. Герынга ад 27.07.1941 г. // Эканамічная палітыка нацысцкай Германіі ў Беларусі 1941–1944 гг. агляд крыніц і германскай гістарыяграфіі 1990-х гадоў / С. Я. Новікаў. – Мінск : МДЛУ, 2002. – С. 149–152.
2. Распоряжение Гитлера об использовании экономики оккупированных восточных областей от 29 июня 1941 г. / Стратегия Гитлера – путь к катастрофе, 1933–1945 : ист. очерки, документы и материалы : в 4 т. / В. И. Дашичев. – М. : Наука, 2005. – Т. 3: Банкротство наступающей стратегии в войне против СССР, 1941–1943. – С. 367–368.
3. Федэральны ваенны архіў Германіі (далей – ВА-МА): – RW 31/128. Richtlinien für die Führung der Wirtschaft in den neubesetzten Ostgebieten (Grüne Mappe) (Fall Barbarossa, Anlage 2). – Bl. 1–112.
4. Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (далей – НАРБ). – Ф. 412. Воп. 1. Спр. 21: Wi In Mitte. Stellenbesetzungsplan für die Wi In Mitte. Stand : Anfang Juli 1941. – Bl. 81–87.
5. Новиков, С. Е. Белоруссия в первые месяцы Великой Отечественной войны / С. Е. Новиков // Великая Отечественная война. 1941 год: Исследования, документы, комментарии / отв. ред. В.С. Христофоров. – М.: Изд-во Глав. арх. управ. города Москвы, 2011. – С. 271–322.
6. ВА-МА. – RW 31/302b. Wi Stab Ost : Monatsbericht für Oktober 1942. – Bl. 116–122.
7. Новікаў, С. Я. Ваенна-гаспадарчая дзейнасць каманды «Minsk»: (1941–1942 гг.) / С. Я. Новікаў // Славянскі свет: мінулае і сучаснае: матэрыялы Рэсп. навук. канф., 26 сакавіка 2004 г. : у 3 ч. – Мінск, 2004. – Ч. 2. – С. 130–140.
8. ВА-МА. – RW 31/98. Anlage zum Vierzehntagebericht Wi Stab Ost (17.8 – 30.8.41.). – Bl. 10–11.
9. Расійскі дзяржаўна ваенны архіў (далей – РДВА). – Ф. 1358 к. Воп. 4. Спр. 1: Wirtschaftsführungsstab Ost, V.P. 19206/6 g. v. 20.11.41 (Abschrift).
10. ВА-МА. – RW 31/98. Wi Stab Ost, Stab Abt. I/Ib, Nr. 900900, v. 9. November 1942: Stand der Wirtschaftsorganisation Ost am 1.11.1942 (Anlage 10).
11. ВА-МА. – RW 26-286/12. KTB Nr. 3. Kdo 286 SD (Quartiermeisterabteilung). Bericht über die Tätigkeit der Qu-Abteilung bei der Versorgungsgruppe der SD 286. V. 12.4.42. – Bl. 1–6.
12. НАРБ. – Ф. 412. Воп. 1. Спр. 87: Textilversorgung der einheimischen Arbeitskräfte für die Zeit vom 1.10.43–31.3.1944: Schreiben Nr. 94993 an die Wi In Mitte Chefgruppe W, Gruppe Textil, vom 5.4.1943. – Bl. 71–73.

13. BA-MA. – RW 31/570: Versorgungsplanung berechnet unter Zugrundelegung der im Bereich der H.Gr.Mitte festgesetzten Rationen für die Zeit vom 1.7. bis 15.9.1943 (Anlage 3). – Bl. 128.
14. *Новиков, С. Е.* Ужесточение нацистского оккупационного режима на территории Беларуси / С. Е. Новиков // Страна в огне: в 3 т. – М.: Абрис, 2018. – Т. 2: Коренной перелом. 1942–1943: в 2 кн. Кн. 1: Очерки / отв. ред. А. М. Литвин, Ю. А. Никифоров. – С. 360–428.
15. Die deutsche Wirtschaftspolitik in den besetzten sowjetischen Gebieten 1941–1943 / hrsg. von Rolf-Dieter Müller. – Boppard a. Rh.: Harald Boldt Verlag, 1991. – S. 347.
16. BA-MA. – RW 31/562: Wi In Mitte, Chefgruppe Arbeit: Grundlagen für Arbeitseinsatzplanung v. 31.12.42. – Bl. 304.
17. BA-MA. – RW 31/558 : Lagebericht foer Monat Maerz 1942, v. 31.3.1942 (Anlage 1 zur Lagebericht Nr. 15). – Bl. 2.
18. BA-MA. RW 31/570: Statistischer Bericht Nr. 1 des Arbeitsausschusses v. 30. Juli 1943. – Bl 164.
19. *Pohl, D.* Die Herrschaft der Wehrmacht. Die Deutsche Militärbesatzung und die einheimischen Bevölkerung der Sowjetunion 1941–1944 / D. Pohl. – München: Oldenbourg, 2008. – S. 318.
20. BA-MA. RW 31/570: Statistischer Bericht Nr. 1 des Arbeitsausschusses v. 30. Juli 1943. – Bl. 43–46.
21. НА РБ. – Ф. 412. Воп. 1. Спр. 118 : Zusammenfassende Übersicht über Anzahl der arbeitenden Betriebe und der Beschäftigten nach dem Stande vom 20.1.1943. – Bl. 198.
22. *Gerlach, Ch.* Kalkulierte Morde. Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weißrußland 1941 bis 1944 / Ch. Gerlach. – Hamburg: Hamburger Edition, 1999. – S. 456.
23. BA-MA. RW 31/799: H.Gr.Wirtschaftsführer beim Obkdo. d. H.Gr.Mitte: Verdienstauszeichnungen für Angehörige der Ostvölker 2. Kl. (ohne Schwertern) in Bronze, v. 21.12.1943. – Bl. 6.
24. НА РБ. – Ф. 378. Воп. 1. Спр. 539 : RVD Minsk: EAW Gomel: Sofortbedarf an Arbeitskräften in EAW Gomel v. 6.7.1943. – Bl. 31–31 R.
25. НА РБ. – Ф. 378. Воп. 1. Спр. 188 : Meldung über des Bestand und ungedeckten Bedarf an Arbeitskraeften. v. 10. Februar 1943. – Bl. 3 R.
26. НА РБ. – Ф. 378. Воп. 1. Спр. 95 : HED Mitte : Kgf-Nebenlager der HBD (o.D.). – Bl. 1–4 (падлікі аўтара).
27. НА РБ. – Ф. 378. Воп. 1. Спр. 310: Kgf-Nebenlager im Bereich des Verwaltungsamtes Minsk, v. 4 Juli 1942. – Bl 3–5.
28. *Müller, N.* Wehrmacht und Okkupation. Zur Rolle der Wehrmacht und ihrer Führungsorgane im Okkupationsregime des faschistischen deutschen Imperialismus auf sowjetischem Territorium / N. Müller. – Berlin: Militärverlag, 1971. – S 203.
29. BA-MA. – RH 26-253/71. Verpflegung der sowjetischen Kriegsgefangenen, v. 7.12.1942. – Bl. 2.

30. Новиков, С. Е. Гражданское население как объект нацистской политики экономического геноцида в Беларуси 1941–1944 гг.: источниковедческий и историографический анализ / С.Е. Новиков // Путь к Великой Победе: история и современность : материалы Междунар. науч.-практ. конф., посвящ. 75-летию Победы в Великой Отечественной войне, г. Майкоп, 16–19 сент. 2020 г. / отв. ред. Е. М. Малышева [и др.]. – Майкоп: Изд-во АГУ, 2020. – С. 52–59.

Поступила в редакцию 22.04.2021